

بازمانده های از چند کتاب مفقود شیعی

در حاشیه نسخه ای از النهایه شیخ طوسی مورخ ۵۹۱ق

۹۷-۱۲۰

چکیده: ضمن حواشی نسخه ای از کتاب النهایه فی مجرد الفقه و الفتاوی تألیف شیخ طوسی (۴۶۰ق) به خط ابوالحسن علی بن ابراهیم بن حسن بن موسی فراهانی مورخ سال ۵۹۱ق (موجود در کتابخانه جعفری در مدرسه هندی شهر کربلا، ش ۷۲) بخش های کوتاهی از چند کتاب مفقود شیعی باقی مانده است. در این مقاله ضمن معرفی مفصل نسخه، بخش های باقی مانده از این کتابها نقل شده است.

این کتابها عبارتند از: الجامع احمد بن محمد بن ابی نصر بزنی کوفی (۲۲۱ق)؛ المشیخة حسن بن محبوب سزاد بجلی (۲۲۴ق)؛ الارکان و لمح البرهان فی کمال شهر رمضان تألیف شیخ مفید (۴۱۳ق)؛ شرح النهایه قطب الدین سعید بن هبة الله بن حسن راوندی (۵۷۳ق)؛ و یکی از کتابهای ابو جعفر محمد بن علی بن حسن مقرئ نیشابوری (قرن ۶).

کلیدواژه ها: النهایه فی مجرد الفقه و الفتاوی، شیخ طوسی، کتب مفقود شیعه، تألیفات شیعیان در قرون سوم تا ششم.

The Remaining of Several Missing Shiite Books in the Margins of an old Manuscript of al-Nihāyah by Sheikh Ṭūsī, dated 591 AH
Sayed Mohammad Hussein Hakim

Abstract: In the margins of a copy of the book, Al-Nihāya Fi Mujarad al-Fiqh wa al-Fatāwī written by Sheikh Ṭūsī (460 AH) in the handwriting of Abū al-Ḥasan Ali ibn Ibrāhīm ibn Ḥassan ibn Musā Farāhānī dated 591 AH (available in the Ja'fari library in Madrisah Hindi of Karbala, No. 72) some parts of several missing Shiite books have been reflected. In this article, while introducing the version in detail, the remaining sections of these books are quoted.

These books are: al-Jāme' 'Aḥmad ibn Muḥammad ibn Abī Nasr Bazanṭī Kūfī (221 AH); Al-Mashyakha Ḥassan ibn Maḥbūb Sarrād Bajalī (224 AH); al-Arkān wa Lamḥ al-Burhan fi Kamāl Shahr Ramaḍān by Sheikh Mufid (413 AH); Sharh al-Nihāyah Quṭbuddīn Saīd bin Hibatullāh bin Ḥassan Rāvandī (573 AH); And one of the books of Abu Ja'far Muḥammad ibn Ali ibn Ḥassan al-Muqrī Neysḥābūrī (6th century).

Keywords: Al-Nihāya Fi Mujarad al-Fiqh wa al-Fatāwī, Sheikh Ṭūsī, Missing Shiite books, Compilations of Shiites in the Third to Sixth Centuries.

بقايا بعض الكتب الشيعة المفقودة في حاشية إحدى نسخ النهاية للشيخ الطوسي يعود تاريخها للسنة ٥٩١ هجرية السيد محمد حسين الحكيم

الخلاصة: توجد نسخة من كتاب النهاية في مجرّد الفقه والفتاوى للشيخ الطوسي (م ٤٦٠ هـ -)، وهي مكتوبة بخط أبو الحسن علي بن إبراهيم بن حسن بن موسى الفراهاني، ويعود تاريخ كتابتها إلى سنة ٥٩١ هجرية، وهي موجودة في المكتبة الجعفرية التابعة للمدرسة الهندية في مدينة كربلاء بالرقم ٧٢. وفي حواشي هذه النسخة مقاطع قصيرة من عدة كتب شيعية مفقودة. والمقال الحالي ضمن تعريفه المفصل لهذه النسخة، ينقل المقاطع الباقية من هذه الكتب.

وهذه الكتب هي: الجامع لأحمد بن محمد بن أبي نصر البيزنطي الكوفي (٢٢١ هـ -)، و المشيخة لحسن بن محبوب السّراد البجلي (٢٢٤ هـ -)، و الأركان ولمح البرهان في كمال شهر رمضان من تأليف الشيخ المفيد (٤١٣ هـ -)، و شرح النهاية لقطب الدين سعيد بن هبة الله بن حسن الراوندي (٥٧٣ هـ -)، وأحد كتب أبو جعفر محمد بن علي بن الحسن المقرئ النيشابوري (القرن السادس).

المفردات الأساسية: النهاية في مجرّد الفقه والفتاوى، الشيخ الطوسي، الكتب الشيعة المفقودة، مؤلفات الشيعة بين القرنين الثالث والسادس.

در فعالیت‌های علمی شیعیان در مناطق مرکزی ایران چون کاشان و قم و فراهان وری و آبه در قرن ششم هجری تألیفات شیخ طوسی سیطره و نفوذ عمیقی داشت. از نشانه‌های این نفوذ سخن عبدالجلیل رازی درباره کتب متداول شیعیان در آن منطقه است. او در کتاب نقض (تألیف حدود ۵۶۰ق) در پاسخ به مخالف خود از ۲۴ کتاب به عنوان کتب شایع شیعیان نام می‌برد که از میان آنها ۷ کتاب متعلق به شیخ طوسی است.^۱ نسخه‌های برجای مانده از آثار شیخ هم مؤید این مدعا است. بیشترین نسخه‌های کهن باقی مانده از نوشته‌های شیخ طوسی در همین منطقه کتابت شده‌اند. نسخه‌هایی چون:

النهاية، به خط علی بن حسن بن علی بن حمزه مقرئ ورامینی در ۵۴۸ق (مرکزی دانشگاه تهران، ش ۵۴۶۷)؛^۲ الاستبصار، به خط محمد بن حسن بن محمد بن عباس نازویه و حیدر بن ابوالفضل بن حسن مهیمن کاشانی در ۵۶۹ق، با بلاغ قرائت به خط قطب‌الدین سعید بن هبة‌الله راوندی در ۵۷۰ق (مرعشی، ش ۱۳۶۷۹ و ۱۳۶۸۰)؛^۳ النهاية، به خط ابوالقاسم علی بن محمد بن علی جاستی در ۵۷۹ق، کاتب نسخه را در ۵۸۰ق بر ابوالفضل محمد بن سعید راوندی خوانده و از او اجازه گرفته است (مرعشی، ش ۱۱۳۷۲)؛^۴ المبسوط، به خط ابوالحسن علی بن حسین بن ابی‌الحسن واران، شامل جلد چهارم کتابت شده در جمعه ۱۸ ربیع الآخر ۵۸۶ق (کتابخانه حکیم نجف، ش ۴۹ر). کاتب مجلد اول همین کتاب را بر حسن بن حسین بن علی دوریستی ساکن کاشان در ۵۸۴ق خوانده و از او اجازه گرفته بود. از این مجلد تنها صفحه اول شامل اجازه دوریستی باقی مانده است (مرعشی، ش ۱۲۷۷۲)؛^۵ الخلاف، به خط ابوجعفر محمد بن ابی‌طالب بن حسن بن ابی‌طالب بن شمس‌المعالی بن ابی‌طالب بن ابی‌عبدالله بن حسن بن جعفر بن حسن بن حسین بن علی بن عمر بن حسن بن علی بن علی بن الشهید امام حسین بن علی بن ابی‌طالب بن عبدالمطلب در سه شنبه هنگام فجر آخر شعبان ۵۸۷ق در کاشان، کاتب دو بار کتاب را بر حسن بن حسین بن علی دوریستی خوانده و در صفر ۵۸۸ق در همان شهر کاشان و برای بار دوم در ۲۰ شوال ۵۹۰ق از او اجازه گرفته است (امامزاده هلال آران کاشان، ش ۱۰۶)؛^۶ و النهاية، به خط محمد بن حسین بن محمد بن حسن متعلم در محرم ۶۲۷ق، دارای اجازه ابوطالب بن حسین حسینی شاگرد ابوالفضل راوندی در ۱ جمادی الاولى ۶۳۳ق

۱. نقض، ص ۳۸-۳۹.

۲. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ج ۱۶، ص ۱۷.

۳. فهرست آثار دستنویس شیخ الطائفة، ص ۶۵-۶۷ (در آن جا نسبت کاتب نخست ذکر نشده است).

۴. فهرست آثار دستنویس شیخ الطائفة، ص ۲۱۵-۲۱۷؛ مقدمه النهاية فی مجرد الفقه والفتاوی، ج ۱، ص ۵-۲۸، ۳۳ (تصاویر آغاز و انجام نسخه) و ج ۳، ص ۲۵-۲۷.

۵. برای معرفی این نسخه رک: «کتاب المبسوط فی الفقه لشیخ الطائفة محمد بن الحسن الطوسی (ت ۴۶۰): دراسة عن بعض نفائس مکتبة آية الله الحكيم العامة فی النجف الاشرف».

۶. ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ج ۱، ص ۱۸۰-۱۸۱؛ فهرست آثار دستنویس شیخ الطائفة، ص ۱۸۸-۱۸۹، ۳۰۵ (که زیرنویس تصویر نادرست است)، ۳۱۲.

۷. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه و مرکز اسناد آستان محمد هلال بن علی بن ابی‌طالب، ص ۱۰۸-۱۱۰.

برای کاتب نسخه (ملک، ش ۳۹۷۰).^۸

منشأ نسخه ای که در این مقاله در صدد معرفی آن هستیم، نیز همین منطقه است: دستنویسی از *النهاية في مجرد الفقه و الفتاوى* که ابوالحسن علی بن ابراهیم بن حسن بن موسی فراهانی کاتب آن را در آغاز ماه رجب سال ۵۹۱ق به انجام رسانده است.^۹ انجامه او چنین است:

تم الكتاب بعون الله وحسن توفيقه وكتب صاحبه العبد الضعيف ابوالحسن علی بن ابراهیم بن الحسن بن موسی الفراهانی وفرغ من كتابته غرة شهر الله الاصح رجب سنة احدى وتسعين وخمسائة حامداً لله تعالى ومصلياً على النبي محمد المصطفى وعترته الطيبين الطاهرين غفر الله له ولوالديه وللمؤمنين والمؤمنات ولمن نظريه ودعا له بفضله وسعة لطفه وجميل غفرانه. الحمد لله رب العالمين كما يستحقه وصلواته على سيد المرسلين محمد وآله الطاهرين وحسبنا الله ونعم المعين.

این نسخه متعلق است به کتابخانه جعفری در مدرسه هندی شهر کربلا (ش ۷۲)^{۱۰} که اکنون به صورت امانی در کتابخانه حرم حضرت ابوالفضل (ع) در کربلا نگهداری می شود. به دلیل شرایط مدارس کربلا در دوران رژیم بعث این نسخه مدتی هم در کتابخانه حرم امام حسین (ع) نگهداری می شد (ش ۲۴۹) و مهر آن کتابخانه در صفحه الحاقی آغاز و صفحاتی از وسط و انجام نسخه کوفته شده است. نسخه در همان زمان به شماره ۹۶۳۲ در متحف عراقی بغداد هم ثبت شد. این ثبت در سال ۱۹۷۶م انجام شده است.^{۱۱}

شیخ آقا بزرگ تهرانی نخستین شخصی است که این نسخه را معرفی کرده است. او در تألیفات خود به چند مناسبت از این نسخه یاد کرده است. نخستین آنها در معرفی کتاب *النهاية* است. آقا بزرگ ضمن ذکر نام کاتب و تاریخ کتابت و نوع خط و محل نگهداری نسخه متذکر شده است که این نسخه قدیمی ترین نسخه از کتاب نهاییه است که او دیده است.^{۱۲} او کاتب نسخه را به دلیل کتابت این نسخه

۸. مقدمه *النهاية في مجرد الفقه و الفتاوى*، ج ۱، ص ۵-۶ و ج ۳، ص ۲۳-۲۵. این لیست تنها مربوط به نسخه هایی است که اصل آنها باقی مانده است. و اینک چند نسخه دیگر که تنها رونوشت آنها باقی مانده است، از باب نمونه و نه استقصای تام: عدة الاصول به خط حسن بن علی بن محمد مؤدب قمی در ۵۱۰ق (فهرست آثار دستنویس شیخ الطائفة، ص ۱۷۲؛ ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ج ۲، ص ۴۳)؛ *المبسوط* با صورت اجازه قطب الدین راوندی (نگاهی به نسخه های خطی کتابخانه عمومی ساری و تنکابن، ص ۴۲-۴۳)؛ *النهاية* با صورت اجازه قطب الدین راوندی به فرزندانش (فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی آية الله گلپایگانی، ج ۸، ص ۴۸۳۱). همچنین برای گزارشهای متعدد درباره تدریس و نقل و روایت و کتابت کتب شیخ در این دوره رک: مقدمه *النهاية في مجرد الفقه و الفتاوى*، دانش پژوه، ج ۳، ص ۱۰-۱۵.

۹. با تشکر از دوست گرامی عبدالله غفرانی که تصویر این نسخه را سخاوتمندانه در اختیار من قرار داد.

۱۰. درباره این کتابخانه و مجموعه مخطوطات آن رک: «المدرسة الهندية الكبرى في كربلاء وأثرها العلمي والثقافي (۱۲۷۰-۱۴۱۱ه/۱۸۵۴-۱۹۹۱م)»، ص ۲۱۶. مخطوطات کربلاء، ۱۴۳۳ق، ص ۳۱-۳۹.

۱۱. «العراق»، ص ۱۷۶؛ مخطوطات کربلاء: مخطوطات مکتبه الروضة الحسينية المقدسة، ص ۸-۱۰.

۱۲. *الذريعة إلى تصانيف الشيعة*، ج ۲۴، ص ۴۰۴؛ «حياة الشيخ الطوسي»، ۱۳۷۶ق، ص او.

جزء علمای شیعه محسوب کرده و شرح حال او را با توجه به اطلاعات همین نسخه ضمن علمای قرن ششم طبقات اعلام الشیعة ذکر کرده است.^{۱۳} دیگر اشاره آقا بزرگ به این نسخه معرفی مالک نسخه، علی بن محمد سفاحی جزائری، است. او با توجه به تملک این نسخه سفاحی را در شمار علما و دانشمندان شیعی قرن یازدهم ذکر کرده است.^{۱۴}

بعد از او محمدتقی دانش پژوه در سال ۱۳۴۵ ش از کتابخانه جعفریه در مدرسه هندی کربلا بازدید کرد و ضمن معرفی اجمالی ۳۴ نسخه خطی آن جا به معرفی مختصر این نسخه نیز پرداخت.^{۱۵} در نهایت هم سلمان هادی آل طعمه این نسخه را در کتابخانه حرم امام حسین (ع) دید و مشخصات آن را ضمن فهرست نسخه های خطی آن کتابخانه ذکر کرد.^{۱۶}

کهنترین تملک تاریخ دار نسخه از آن علی بن محمد سفاحی جزائری است که در این خصوص دو یادداشت ملکیت در ۱۰۱۰ ق (گ ۳ که روی تملک و مهر او را سیاه کرده اند^{۱۷}) و ربیع الثانی ۱۰۲۴ ق در یزد (حاشیه گ ۳۸ پ) نوشته است.

در همان حدود زمانی محمد بن عبدالرحیم بن داود استرآبادی و فرزندش، داود، مالک نسخه بودند (گ ۷ سیاه شده و ۱۶۲ ر). تملک هر دو نفر بدون تاریخ است؛ اما از نقش و طرح مهر مدور پسر^{۱۸} این گمان تقویت می شود که زمان زندگی آنها اواخر قرن دهم و اوائل قرن یازدهم بوده است.^{۱۹}

در قرن سیزدهم نسخه در اختیار ملا محمد علی بن حاج میرزا رشتی^{۲۰} قرار گرفت که آن را به عبدالنبی بن علی کاظمی (۱۲۵۶ ق)، مؤلف تکملة نقد الرجال، واگذار کرد.^{۲۱} نسخه مدتی هم به امانت نزد اسدالله (گویا اسدالله دزفولی کاظمی متوفی ۱۲۳۴ ق) بود.^{۲۲}

نسخه نهایت در نهایت به تملک شیخ عبدالحسین طهرانی، شیخ العراقین (۱۲۲۵-۱۲۸۶ ق) درآمد و بر حسب وصیت او به دست دو پسرش، علی و مهدی، دو سال بعد از درگذشتش در ۱۲۸۸ ق وقف عام

۱۳. طبقات اعلام الشیعة، قرن ۶، ص ۱۷۷.

۱۴. همان، قرن ۱۱، ص ۳۸۸.

۱۵. «کتابخانه جعفریه در مدرسه هندی در کربلا»، ص ۴۳۷.

۱۶. مخطوطات کربلاء؛ مخطوطات مكتبة الروضة الحسينية المقدسة، ص ۵۰۶.

۱۷. همه تملکهای آغاز نسخه خط خورده و سیاه شده است.

۱۸. به سجع: «ملک عبد محمد، داود بن محمد» (گ ۷ ر).

۱۹. تملک این پدر و پسر روی نسخه های ۱۲۸۴۵ و ۴۰۱۰ کتابخانه مرعشی هم دیده می شود.

۲۰. احتمالاً همان شخصی باشد که شیخ آقا بزرگ طهرانی در الکرام البررة، ج ۲، ص ۸۲۷ شرح حال او را ذکر کرده است.

۲۱. با این عبارت: «هومن جمله الكتب التي استأجرها جناب الاكرم المكرم قرة عيني وثمره الفؤاد منلا محمد علي نجل كهف الحاج حاج ميرزا الرشتي وجعل توليته بيدي فيجزاه الله عني خير جزاء المحسنين ووقفه للخير أمين رب العالمين. وانا الحقير عبدالنبی بن حاج علی الكاظمي اصلاً و مدفنأ ن شاء الله» (گ ۳ ر).

۲۲. «استعرت من جناب الشيخ عبدالنبی حرسه الله وانا الاقل اسدالله» (گ ۳ ر).

شد. ^{۲۳} دقیقاً مشخص نیست او نسخه را از کجا تهیه کرده بود؛ اما اجمالاً می دانیم که بیشتر مجموعه کتابهای او از ایران به عتبات منتقل شده بود. ^{۲۴} متن وقفنامه در حاشیه برگ ۴ پ نسخه ما آمده است:

هو الواقف علی الضمایر

وقف صحیح شرعی و حبس مخدّمی اسلامی نمودند جنابان مستطابان شریعتاً بان نتیجه العلماء آقا شیخ علی و آقا شیخ مهدی این یک مجلد نهاییه شیخ را به انضمام سایر کتب کتابخانه حسب الوصایه، از بابت ثلث مرحوم مغفور خلد آشیان جنت مکان شیخ عبدالحسین، نور الله مرقده، بر کافه طلاب علوم از سکنه عتبات عالیات عرش درجات و غیرهم که از آن منتفع و بهره مند گردند و کمال محافظت و مراقبت در حفظ آن فرمایند و بر چیزی که متولیان اذن دهند، زیادت نگاه ندارند و مادامی که متولیان مرقومان در عتبات مشرفند کتب مزبوره مسطوره در نزد ایشان بوده باشد. و هرگاه اراده نمایند می توانند کتب را همراه ببرند و تولیت حسب الوصایه با خود ایشان است و بعدهما به اتقی از اولاد ایشان نسلاً بعد نسل و بطناً بعد بطن والعیاذ بالله در صورت انقراض تولیت با عالم متقی که اهل کتب در آن بلد است، می باشد. و مادامی که جناب مستطاب شریعتاً آقا اسدالله ولد ارجمند سرکار شریعتمدار حجة الاسلام آقای آقا عبدالله ^{۲۵} که البته در عتبات مشرفند، شریک در تولیت می باشند. و صیغه صحیح شرعی جاری و واقع گردید. فصار وقفاً صحیحاً شرعياً «ومن بدّله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یبدّلونه» وکان ذلک فی شهر محرم الحرام سنة ۱۲۸۸.

نقش مهر مستطیل تاجدار وقف به نشان: «هو الواقف. از کتب وقفی کتابخانه مرحوم شیخ عبدالحسین اعلی الله مقامه» در برگهای ۲ پ، ۱۲۲ پ و ۱۶۲ پ کوفته شده است.

متأسفانه کتابهای موقوفه شیخ العراقین بعد از مدتی پراکنده شد و حتی بعضی از آنها از کتابخانه های قاهره و لندن سردرآورد. تا اینکه سرانجام بخش عمده کتابهای باقی مانده در سال ۱۳۷۵ ق به کتابخانه جعفریه در مدرسه هندی شهر کربلا منتقل شد. این نسخه نیز جزء همین بخش بود و مهر آن کتابخانه: «وقف المكتبة الجعفرية العامة مدرسة الهندية كربلا» در اوراق متعددی از آن نقش بسته است. ^{۲۶}

۲۳. برای توضیحات بیشتر درباره کتابخانه شیخ العراقین و اهمیت آن رک: مخطوطات کربلاء، ۱۳۹۳ ق، ص ۱۶-۱۸ و ۱۰۹-۱۱۰ و ۱۲۶-۱۲۷ و تصاویر این دو نسخه که بدون صفحه شماره است؛ شیخ العراقین: الشيخ عبدالحسین الطهرانی الحائری، ص ۲۶۷-۲۷۸؛ «شیخ العراقین: الشيخ عبدالحسین بن علی الطهرانی (۱۲۲۵-۱۲۸۶)»، ص ۱۸۵-۱۹۰.

۲۴. تکملة امل الامل، ج ۳، ص ۲۳۱. بخشی از این کتابها مربوط به کتابخانه میرزا مهدی بن آقا بزرگ بن محمد مهدی بن محمد قصیر رضوی (۱۲۶۸ ق) بود. کتابهای نفیسی که او با جد و جهد تحصیل یا استکتاب کرده بود، جزو سهم ارث همسرش محسوب شد. در همین زمان شیخ عبدالحسین شیخ العراقین برای زیارت به مشهد مشرف شد و همه کتابها را که مقدار معتنا بهی بود خرید و به نجف برد و در آن جا بر طلاب علوم دینی وقف کرد. شجره طیبه، ص ۳۴۶.

۲۵. سید اسدالله بن عبدالله (ح ۱۲۶-۱۳۲۴ ق) داماد شیخ العراقین و از احفاد وحید بهبهانی است. برای شرح حال او رک: شیخ العراقین: الشيخ عبدالحسین الطهرانی الحائری، ص ۳۸-۳۹.

۲۶. به جز کتابخانه مدرسه هندی شهر کربلا در این کتابخانه ها نیز نسخه هایی از مجموعه موقوفه شیخ العراقین نگهداری می شود: کتابخانه خزانه عتبه علویه نجف، کتابخانه سید جعفر آل بحر العلوم نجف که اکنون به صورت امانی در کتابخانه عتبه عباسیه

در اوراق ۴-۶ فهرست دقیق مطالب النهایه به خط خوش نوشته شده است.^{۲۷} کاتب بسمله آغاز فهرست و نام کتابهای فقهی را با خط کوفی جلی مزین زیبایی نوشته است. استفاده از خط کوفی در فهرست آغاز کتابها و نوشتن بسمله و عناوین کتابها در صفحه عنوان در نسخه‌های تهیه شده همزمان با نسخه النهایه در منطقه کاشان متداول و معمول بوده است و چند نمونه با این خصوصیات در دست است. تکرار این الگو نشانه وجود یک سنت نسبتاً فراگیر در کتابت نسخه‌ها در آن منطقه است. بدون احتساب نسخه النهایه چهار نسخه دیگری شناسیم که همه به همین صورت تزئین شده‌اند: نسخه الانتصار به خط کاتب همین نسخه که بعد از این معرفی می‌شود؛ نسخه النهایه مورخ ۵۷۹ق که نام کتاب به خط کوفی جلی در صفحه عنوان نوشته شده است و دورتادور نام کتاب را با نقوش گل و بوته آراسته‌اند؛^{۲۸} غرر الفوائد و درر القلائد شریف مرتضی به خط حسین بن ابی عبدالله بن ابراهیم خومجانی در ۵۶۷ق، با اجازه ابوالرضا راوندی به کاتب در ۵۶۸ق، که فهرست و بسمله آغاز کتاب و نام کتاب در صفحه عنوان به خط کوفی جلی زیبا نوشته شده است (کتابخانه اسکوریال اسپانیا، Ms. árabe 1485)؛ المبسوط، به خط ابوالحسن علی بن حسین بن ابی الحسن وارانانی در ۵۸۴ق، در این نسخه نام کتاب و بسمله صفحه اول به خط کوفی مزین نوشته شده است.^{۲۹}

نسخه ۱۶۴ برگ و هر برگ ۲۹ سطر دارد. اندازه اوراق ۱۹٫۵*۳ سانتیمتر است. در گوشه بالای برگ ۱۵۴ یادداشت شمارش کراسه‌های نسخه به خط کاتب نسخه دیده می‌شود: «الرابع عشر من النهایه». در موارد دیگر به دلیل برش لبه برگها این یادداشت از بین رفته است؛ اما هنوز هم گاهی حروفی از آن دیده می‌شود (مانند برگ ۸۲، ۹۴ر).

به خط همین کاتب، نسخه‌ای از کتاب الانتصار فی مفردات الامامیه سید مرتضی می‌شناسیم که به فاصله پنج ماه بعد از نسخه النهایه در همان سال ۵۹۱ق کتابت شده است (کتابخانه مرعشی، ش ۳۵۹۸). فراهانی کتابت الانتصار را در سه شنبه ۲۵ ذی‌قعدة ۵۹۱ در محله باب ولان کاشان^{۳۰} به انجام رسانده است. این نسخه در سال ۷۶۲ق در تملک منصور بن علی بن محمد بن حسن طوسی و در زمانی نامعلوم در تملک امیر عبدالباقی بوده است. نام کتاب به خط کوفی جلی در صفحه عنوان

کربلا است، کتابخانه مدرسه آیت الله خویی نجف، کتابخانه امام کاشف الغطاء نجف، کتابخانه امام حکیم نجف، کتابخانه سادات آل الحجة طباطبایی کربلا، کتابخانه سید حسین قزوینی کربلاء، کتابخانه عتبه حسینیه کربلا و کتابخانه چستر بییتی ایرلند. تعداد کتابهای موقوفه بنا بر یکی از نسخه‌های وقفی ۴۷۱ مجلد بوده است.

۲۷. باید توجه داشت که برگهای ۵ و ۶ به اشتباه جا به جا صحافی شده‌اند.

۲۸. برای معرفی این نسخه رک: پاورقی شماره ۴.

۲۹. برای معرفی این نسخه رک: پاورقی شماره ۶.

۳۰. از محله‌های کاشان که نامش در منابع جدیدتر به صورت محله درب یلان ثبت شده است. رک: مختصر جغرافیای کاشان، ص ۴۳۶. احتمالاً مجله «باب ورده» کاشان صورت دیگری از همین کلمه باشد که تاج الدین حسن بن حسین سرآشینی کاشانی در ۷۳۵ق نسخه‌ای از تحریر الاحکام را در آنجا کتابت کرد. (مرعشی، ش ۴۸۳۱).

نوشته و با گل و بوته های زرین تزئین شده است.^{۳۱}

تنها ۳۵ برگ آغاز نسخه النهایه تا «باب الصلوة علی الموتی» حاشیه نویسی دارد و از همین مقدار هم بخشی از قسمت بالای اوراق از بین رفته است. این بخشها بعداً با چسباندن کاغذ در قرن سیزدهم بازنویسی و به اوراق الصاق شده است.^{۳۲}

خط متن و حاشیه بسیار شبیه است و این گمان را تقویت می کند که حواشی را هم خود کاتب بعد از فراغت از کتابت نسخه نوشته باشد. مخصوصاً که او نسخه را برای استفاده خود نوشته و به این مطلب در انجامه تصریح کرده است. نسخه اصل کاتب نیز حاشیه نویسی داشته و او در چند مورد آنها را نقل کرده است.^{۳۳} بخشی از حواشی این نسخه در دیگر نسخه های کهن النهایه نیز آمده است؛^{۳۴} اما قسمت عمده آنها منحصر به همین نسخه است و همان گونه که گذشت به احتمال فراوان به خط کاتب نسخه باشند. نویسنده حواشی از منابع مختلفی استفاده کرده و معمولاً نام منبع خود را نوشته است. او به نقل قول صرف اکتفا نمی کند و گاهی بین اقوال علمای مختلف یا کتابهای آنها مقایسه می کند و نظری را بر نظر دیگر ترجیح می دهد. این موارد نشان می دهد او خود عالم و فقیه بوده است.

در مجموع این حواشی بیشترین استناد و ارجاع به دیگر کتابهای شیخ طوسی است. کتابهایی مانند الاستبصار (گ ۸، ۸، پ ۸، ۹، ۱۱، ۱۶، ۱۷، پ ۳۱، ۳۲، ۳۵، ر ۳۵)، المبسوط (گ ۸، ۱۱، ۱۵، پ ۱۶، ۱۷، ۱۹، پ ۱۶، ۲۵، پ ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، پ ۳۰، ۳۴، ر ۳۴)، الخلاف (گ ۱۱، پ ۱۳، ۱۴، ۱۹، ۲۷، ۲۹، پ ۳۰، ۳۲، ر ۳۲)، الجمل والعقود (گ ۲۲، ر ۲۲)، التبیان (گ ۲۹، ر ۲۹)، المصباح (گ ۲۱، ر ۲۱)، تهذیب الاحکام (گ ۸، ۹، ۱۱، پ ۲۵، ر ۲۵). حاشیه نویسی گاهی تفاوت فتوای شیخ در نهایه با دیگر کتابهایش را نیز ذکر کرده است. از جمله در حاشیه مسئله ای در باب طهارت نوشته است: «ذکر الشیخ فی المبسوط و الاستبصار و افتی بها خلاف ما فی المتن» (گ ۱۶، ر ۳۵).

به جز شیخ از علما و کتابهای دیگری هم در این حواشی استفاده شده است؛ مانند ابن بابویه (گ

۳۱. فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیه الله العظمی نجفی مرعشی مدظله العالی، ج ۹، ص ۳۷۸-۳۷۹؛ «نسخ خطی کتابخانه آیه الله مرعشی (قم)»، ص ۳۵۷؛ فهرست میکروفیلم های کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ج ۲، ص ۴۳-۴۴.

۳۲. دیگر آسیب نسخه مربوط به افتادگی برگهای اول و ۶۴-۶۹ است که در قرون هشتم یا نهم هجری بازنویسی و به نسخه الصاق شده اند.

۳۳. او این حواشی را با نوشتن کلمه «حاشیه» در آغاز سخن متمایز کرده است (برای نمونه گ ۹، پ ۲۵، ر ۲۵).

۳۴. برخی از آنها را می توان ضمن مجلد سوم کتاب النهایه که شامل حواشی کتاب است و به کوشش مرحوم دانش پژوه تهیه شده، دید. از جمله برای نمونه رک: النهایه، ج ۳، ص ۸۲۳-۸۲۵ و ۹۵۱ به بعد. نیز مقایسه کنید همین حواشی را در برگهای ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۹، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰،

۱۷ پ، ۲۸ ر، ۲۹ پ)، کتاب من لایحضره الفقیه (گ ۸ پ، ۲۵ ر، ۲۶ پ، ۲۸ ر)، کتاب عرض المجالس او (گ ۱ ر)، المقنعة (گ ۹، ۲۸ پ، ۳۴ پ، ۳۵ ر)، سید مرتضی (گ ۸، ۱۷ ر، ۲۱ ر)، کتاب الانتصار او (گ ۲۲ پ، ۲۶ ر)، قاضی عبدالعزیز ابن براج طرابلسی (۴۸۱ ق) (گ ۹، ۱۲ پ، ۲۶ ر، ۲۹ پ) و کتاب المهذب او (گ ۳۴ پ) و برای مسائل لغوی به الغریبین ابو عبید هروی (گ ۱۲ پ، ۲۱ ر، ۲۶ ر) و صحاح جوهری (گ ۲۷ ر).^{۳۶}

آن چه که حواشی این نسخه را متمایز می کند، نقل قول و استناد به چند کتاب مفقود از تألیفات شیعیان قرون سوم تا ششم هجری است که این اقوال در منابع دیگر دیده نشده است.

الجامع بزنتی

یکی از منابع فقهی مفقود اوایل قرن سوم کتاب الجامع احمد بن محمد بن ابی نصر بزنتی کوفی (۲۲۱ ق) از اصحاب امام کاظم و امام رضا و امام جواد (ع) است. ۳۷ علی رغم آن که میرزا عبداللّه افندی به وجود نسخه ای از این کتاب نزد میر سید محمد شریف جزایری (سده ۱۱)، صاحب جوامع الکلام، اشاره کرده است و منقولات متعددی از آن در کتب قدما تا قرن نهم هجری مانند محقق حلی (۶۷۶ ق)، فاضل آبی (زنده در ۶۷۲ ق)، علامه حلی (۷۲۶ ق)، شهید اول (۷۸۶ ق)، ابن فهد حلی (۸۴۱ ق) و محمد بن علی جباعی (۸۸۶ ق) وجود دارد؛^{۳۸} اما هنوز نسخه مستقلی از این کتاب شناسایی نشده است.

بین حواشی این نسخه در هفت مورد عباراتی از الجامع بزنتی نقل شده است. نویسنده حواشی گاهی نظرات بزنتی را با نهاییه مقایسه کرده است.

- فی جامع البزنتی حدثنی علاء بن محمد بن مسلم عن ابی جعفر علیه السلام اذا اردت ان تغتسل من الجنابة فاغسل یدیک وفرجک وما اصابک من المني، ثم صب علی رأسک ثلاثاً وجانبیک الایمن بمثله والایسر، ثم افرغ علی سایر جسدک الماء فانه یجزیک ما مر علی جسدک معه بمنزلة الدرهم (گ ۱۰ پ).

- فی جامع البزنتی اذا کان الدم لا ینقب الکرسف صلت فی المسجد. وان نقب الکُرسف قامت فی غیر المسجد وسجدت فی العزایم، واذا طهرت المرأة ثم رأَت الصفرة بعد الطهر توضأت لوقت کل صلوة (گ ۱۲ ر).

۳۶. در حواشی گاهی نام کتابها به صورت حروف اختصاری ذکر شده است مانند «ط» برای کتاب مبسوط (۱۷ ر، ۲۳ ر، ۲۴ پ، ۲۸ ر، ۲۹ ر، ۲۹ پ، ۳۰ ر، ۳۰ پ) و «ف» برای کتاب الخلاف (گ ۹، ۱۱ پ، ۱۲ ر، ۱۷ ر، ۲۴ پ، ۲۵ پ، ۲۹ پ).

۳۷. برای شرح حال او رک: «بزنتی»، ص ۹۶-۹۷؛ «بزنتی در جایگاه کلامی بزنتی و منزلت وی نزد امام رضا و امام جواد»، ص ۴۶-۴۹.

۳۸. برای گزارش این منقولات رک: «بررسی کتاب الجامع بزنتی و منقولات آن در مستطرفات سرائر»، ص ۱۱۸-۱۱۹.

- فی جامع البنزنی مفتاح الصلوة الله اکبر ثلثاً اللهم انت الملك الحق المبين، ثم یکبر تکبیرتین وبقول وجهت وجهی الی آخره، ثم يقول وسعدیک الله اکبر الله اکبر اعوذ بالسمیع العلیم من الشیطان الرجیم. وقد یجزیک ثلث تکبیرات مترسلات ثم یقرأ فاتحة الكتاب. قال الامام قطب الدین المصلی مخیر بین هذه الروایة و بین ما فی النهایة (گ ۲۰ پ).

- فی جامع البنزنی فاذا رکعت فقل خشع قلبی و سمعی و بصری الی آخره. ثم تسبیح ثلثاً ثم ترفع رأسک. فاذا اردت ان تهوی الی السجود فقل سبحانک و بحمدک بحولک و قوتک اقوم واقعد. و یقول فی السجودین مثله. ثم تقوم فتقول سبحانک و بحمدک بحولک و ... و اقعد... الامام السعید... الدین رحمه... (گ ۲۱ ر).

- فی جامع البنزنی التشهد تشهدان فالذی فی الثانية رواه معویة بن وهب عن ابی بصیر عن ابی عبد الله علیه السلام بسم الله و بالله و خیر الاسماء لله. اللهم صلّ علی عبدک و رسولک و تقبل شفاعة فی امته و اعلى درجته. ثم تسکت قليلاً، ثم یقول اشهد ان لا اله الا الله وحده لا شریک له و اشهد ان محمداً عبده و رسوله و الذی فی الثالثة او الرابعة فیقول حين یجلس: الحمد لله اشهد ان لا اله الا الله وحده لا شریک له و اشهد ان محمداً عبده و رسوله. بسم الله التحیات لله الی آخره. و انت مخیر بین هذه الروایة و ما فی النهایة (گ ۲۱ ر).

- فی جامع البنزنی حدثنی جمیل عن زرارة سألت ابا جعفر علیه السلام عن رجل صلی خمساً. قال ان کان جلس فی الرابعة و تشهد فقد تمت صلواته (گ ۲۵ ر).

- فی جامع البنزنی عن احمد بن محمد... ابا جعفر علیه السلام و علیه قننوسة سمور... بقیه مطلب زیر کاغذ وصالی رفته است و خوانده نمی شود. (گ ۲۶ پ)

الارکان شیخ مفید

محشی به نظریات شیخ مفید توجه خاصی داشته و مکرراً از آنها مطالبی نقل کرده است (گ ۱۱ ر)، ۱۲ پ، ۱۳ پ، ۱۶ ر، ۱۸ ر، ۲۰ پ، ۲۱ ر، ۳۴ ر، ۳۴ پ). به جز این موارد که او نام منبع خود را ذکر نکرده است، او دو کتاب دیگر از شیخ مفید را در اختیار داشته که اکنون جزء کتب مفقود شیخ است: الارکان و لمح البرهان فی کمال شهر رمضان.

الارکان ظاهراً جزء کتابهای مهم شیخ مفید به شمار می آمده است؛ زیرا هم نجاشی و هم شیخ طوسی در شمار تألیفات شیخ مفید، آن را به عنوان دومین کتاب او ذکر کرده اند. شیخ طوسی به صورت «کتاب الارکان فی الفقه»^{۳۹} و نجاشی با عنوان «الارکان فی دعائم الدین»^{۴۰}. شیخ مفید در کتاب

۳۹. الفهرست، ص ۲۳۹.

۴۰. رجال النجاشی، ص ۳۹۹.

الحکایات فی مخالفت المعتزلة من العدلیة والفرق بینهم و بین الشیعة الامامیة بحث بیشتر درباره مناظره را به این کتاب خود احاله داده و از آن با نام الارکان فی دعائم الدین یاد کرده است.^{۴۱} ابن ادریس حلی (۵۹۸ق) این کتاب را در اختیار داشته و در کتاب السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی از آن چند بار نقل کرده است.^{۴۲}

ذکر الشیخ المفید فی کتابی الارکان والمقنعة فقال اذا انكسفت الشمس او القمر فصل رکعتین فاذا قلت ان هذه الصلوة رکعتان فالماموم اذا سبق الامام برکوعاته وکان قد ادرك الركوع الذی یموی الی السجود فقد اجزأت عنه سواء کان ذلک فی الاولی او فی الثانیة لعموم قولهم علیهم السلام من لحق الركوع فقد ادرك تلك الركعة وهذا نص مطلق غیر مقتید بصلوة دون صلوة و اذا کان اختصاصه بسایر الصلوات سواء وجب دخول هذه الصلوة تحت هذا النص لعمومه (گ ۳۴ پ).

لمح البرهان فی کمال شهر رمضان

شیخ مفید در ابتدای امر از اصحاب عدد بود که معتقد بودند ماه رمضان همیشه کامل و سی روز است. او در تأیید این نظریه سال ۳۶۳ ق کتاب لمح البرهان فی کمال شهر رمضان را نوشت. این کتاب اکنون در دست نیست؛ اما ابن طاووس (۶۶۴ق) به آن دسترسی داشته و در کتاب اقبال مطالبی از آن نقل کرده است. شیخ مفید بعدتر از این نظر عدول کرد و دست کم دو کتاب مصابیح النور فی علامات اوائل الشهور و جوابات اهل الموصل فی العدد والرؤية را در رد نظر قبلی خود نوشت و همین فتاوی او شهرت یافت.^{۴۳}

از یکی از حواشی این نسخه بر می آید که قطب راوندی رساله لمح البرهان فی کمال شهر رمضان را در اختیار داشته است. او چون به فتاوی مشهور شیخ مفید نظر داشت، در انتساب این کتاب به او مردد بود. با این همه چند سطر مختصر از آن کتاب را در حواشی خود بر نهاییه نقل کرده است.

قال الامام السعید قطب الدین رحمه الله رأیت کتاباً یسمی بلمح البرهان فی کمال شهر رمضان منسوباً الی الشیخ المفید ابی عبد الله الحارثی رضی الله عنه و فی ذلک الکتاب الذی یدل علی ان شهر رمضان لا ینقض ابداً ما اجمع علیه اهل الامانة من الاثر عن السادة علیهم السلام بالندب الی صلوة الف رکعة فان ترتیبها یوجب علی الاعتبار و کمال... (بقیه از بین رفته است. گ ۳۵ ر).

۴۱. الحکایات فی مخالفت المعتزلة من العدلیة والفرق بینهم و بین الشیعة الامامیة، ص ۷۵.

۴۲. کتاب السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، ج ۱، ص ۴۴۳، ج ۲، ص ۵۸، ۲۷۱، ۲۹۵، ۴۴۴.

۴۳. رؤیت هلال، ج ۱، ص ۱۳۳-۱۳۴؛ کتابخانه ابن طاووس، ص ۳۳۷-۳۳۸، ۴۰۹.

شرح النهایة قطب راوندی

قطب الدین سعید بن هبة الله بن حسن راوندی (۵۷۳ق) به کتاب النهایة توجهی خاص داشت و پنج شرح بر آن نوشت: المغنی فی شرح النهایة در ده مجلد که منتجب الدین رازی^{۴۴} از آن در شرح حال راوندی، و عبدالجلیل رازی^{۴۵} به عنوان یکی از کتابهای متداول بین شیعیان ایران یاد کرده‌اند. ابن طاووس در اقبال الاعمال از آن نقل کرده است^{۴۶}؛ نهایة النهایة، شرح ما یجوز وما لا یجوز من النهایة، مشکل النهایة یا مشکلات النهایة یا شرح مشکلات النهایة که محقق حلی از آن با نام تفسیر مشکل النهایة استفاده کرده است^{۴۷}، غریب النهایة^{۴۸}.

الرائع نام یکی از کتابهای راوندی در ابواب مختلف فقهی است که فقهای بعد از او نظیر محقق حلی و آبی و علامه حلی و شهید اول و دیگران از آن مطالبی نقل کرده‌اند.^{۴۹} از این کتاب اکنون نسخه‌ای در دست نیست و اطلاع بیشتری درباره آن نمی‌دانیم. اما در حاشیه یکی از برگهای نسخه‌ای کهن از کشف الرموز حسن بن ابوطالب آبی (به خط حسن بن علی طبری امامی در شب ۶ شوال ۷۱۱ق در حله) اشاره شده است که «الرائع» نام شرح قطب الدین راوندی بر کتاب النهایة است.^{۵۰} منتجب الدین رازی درباره کتاب الرائع فی الشرائع تنها متذکر شده است که این کتاب دو جلد بوده است.^{۵۱} به نظر می‌رسد با توجه به آن که هیچ یک از علمای فوق در منقولات خودشان به این مطلب اشاره نکرده‌اند، و نیز چون نام همه شروح راوندی بر النهایة ثبت شده است، تا پیدا شدن نسخه یا اطلاعی دقیق‌ترین سخن را نمی‌توان قطعی قلمداد کرد.

اگرچه نسخه مستقلی از هیچ یک از شروح راوندی بر النهایة به جای نمانده است؛ اما در حاشیه بعضی از نسخه‌های کهن این کتاب منقولاتی از آنها به صورت پراکنده حفظ شده است. مانند نسخه شماره ۳۹۷ کتابخانه ملک^{۵۲}. البته تفکیک این حواشی و مشخص کردن نوشته‌های قطب از حواشی دیگران کار دشواری است و به سهولت میسر نیست.

در حاشیه اوراق نسخه ما نیز چند حاشیه مختصر از راوندی ثبت شده است.

۴۴. الفهرست، ص ۶۸.

۴۵. نقض، ص ۳۸.

۴۶. کتابخانه ابن طاووس، ص ۵۱۹.

۴۷. النهایة و نکتها، ج ۲، ص ۳۶۱ و این موارد بدون ذکر نام کتاب: ج ۱، ص ۱۹۶ و ج ۳، ص ۱۶۹، ۱۹۷، ۴۲۳. او در رساله المسائل المصریة هم بدون ذکر نام کتاب مطالبی از یکی از شروح راوندی بر النهایة نقل کرده است. رک: ص ۲۰۱، ۲۰۵، ۲۰۹.

۴۸. برای توضیح درباره این شروح رک: ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ج ۳، ص ۴۲۳-۴۲۴؛ «نهج البلاغة عبر القرون ۷»، ص ۲۷۶-۲۷۶ و منابع ذکر شده در آن جا.

۴۹. برای منقولات هر کدام از آنها رک: مقدمه لب اللباب، ص ۳۵.

۵۰. این نسخه هم از کتابهای مدرسه هندیه کربلاست. برای توصیف آن رک: «العراق»، ص ۱۷۶.

۵۱. الفهرست، ص ۶۸.

۵۲. النهایة، ج ۳، ص ۲۳.

- قال الامام السعيد قط... رحمه الله... حكم... حكم الحايض الا... لان طلاق النفساء صحيح وان كانت... حاضراً بخلاف... الحايض (گ ۱۲ پ).

- قال الشيخ السعيد قطب الدين رحمه الله ثم يصلى نوافل المغرب اداء لافضاء (گ ۱۸ پ).

- قال الامام السعيد قطب الدين رحمه الله هذا التثويب ليس بقول الصلوة... لانه مذكور بعده وذلك اشارة الى ما احدث الناس بالكوفة من الاذان والاقامة حتى على الصلوة مرتين... فهذا التثويب محدث و التثويب التدم الصلوة خير من النوم و التثويبان بدعة (گ ۲۰ ر).

- قال الامام السعيد قطب الدين رضى الله عنه هذه الكلمات كلها حق ولكنها ليست من الاذان البتة (گ ۲۰ پ).

- فى نسخة الامام قطب الدين هذا فى المتن (گ ۲۳ پ).

- سخن او در برگ ۲۱ به کلی از بین رفته و از آن تنها عبارت «الامام السعيد... الدين رحمه» باقی مانده است.

ابوجعفر محمد مقرئ نیشابوری

ابوجعفر محمد بن علی بن حسن مقرئ نیشابوری (قرن ۶) ^{۵۳} شاگرد ابوجعفر حسن بن محمد طوسی (ح ۵۲۰ ق) فرزند شیخ طوسی و استاد قطب الدین راوندی است. راوندی در چند کتاب از جمله الخرائج و الجرائح ^{۵۴} و قصص الانبياء ^{۵۵} و سلوة الحزين (الدعوات) ^{۵۶} از او حدیث نقل کرده است. از تألیفات او دو کتاب در علم کلام، التعلیق ^{۵۷} و الحدود فی علم الکلام ^{۵۸}، در دست است. در این نسخه دو نقل قول فقهی از نیشابوری ذکر شده است که نشان می دهد او احتمالاً در فقه نیز کتابی

۵۳. برای شرح حال او رک: مقدمه التعلیق، ص الثالثة والعشرون - السابعة والعشرون.

۵۴. الخرائج والجرائح، ج ۲، ص ۷۹۵.

۵۵. قصص الانبياء، ج ۱، ص ۲۸۵.

۵۶. سلوة الحزين، ص ۲۱، ۲۳۵. میرزا عبد الله افندی با استناد به همین دو روایت در کتاب الدعوات، ابوجعفر نیشابوری را در زمره مشایخ قطب الدین راوندی آورده است. ولی او در نسبت کتاب الدعوات به قطب شک داشت و احتمال می داد که آن کتاب تألیف سید فضل الله راوندی باشد (ریاض العلماء و حياض الفضلاء، ج ۲، ص ۴۳۵). صرف نظر از منقولات قطب راوندی از نیشابوری در دیگر کتابهایش و نیز صحت انتساب کتاب الدعوات به قطب راوندی، حواشی این نسخه خود گواهی می دهد که او استاد قطب راوندی بوده است. افزون بر این، منقولات قطب از او در دیگر کتابهایش شکی در این مطلب باقی نمی گذارد. منتجب الدین رازی، نیشابوری را استاد هردو نفر یعنی قطب الدین و فضل الله دانسته است (الذريعة الى تصانيف الشيعة، ج ۴، ص ۲۲۱).

۵۷. منتشر شده با تصحیح محمود یزدی مطلق (فاضل)، مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۸۵.

۵۸. دانشنامه موضوعی اصطلاحات کلامی، منتشر شده با تصحیح محمود یزدی مطلق (فاضل)، قم، مؤسسه الامام الصادق للتحقیق والنشر، ۱۴۱۴ق.

نوشته بود.

- قال الشيخ قطب الدين رحمه الله كان شيخنا... (زیر و صالی) جعفر النیسابوری رحمه الله... تقدیم الوضوء مرتباً علی الغسل... فی الاحادیث انه اولی... صحیح وقد ذكرت كيفية النية... الوضوء ولد الغسل فی کتاب... وفي الرابع (گ ۱۲ پ).

- قال الشيخ ابو جعفر النیسابوری هذا فی السنن ولا يجوز ذلك فی الفرائض (گ ۲۱ پ).

المشيخة حسن بن محبوب

در پایان نسخه سه صفحه^{۵۹} برافزوده های مختلفی به خط کاتب اصلی نسخه نوشته شده است که بعضی از آنها از جهاتی مهم هستند. مهمترین آنها حدیثی است که کاتب از المشیخه حسن بن محبوب سزاد بجلی (۲۲۴ق)، از اصحاب امام کاظم و امام رضا و امام جواد (ع)، نقل کرده است.

ابن محبوب از معتمدترین راویان شیعه است که همه رجالیان و محدثان متقدم و متأخر در وثاقتش متفق القولند. المشیخه معروفترین کتاب اوست، شامل مجموعه ای از روایات ابن محبوب در موضوعات مختلف که احتمالاً بر اساس مشایخ او تبویب و تنظیم شده بود. این کتاب از قدیم ترین آثار فقهی شیعه محسوب می شود و قبل از تألیف کتب اربعه از کتب بسیار مشهور شیعه بود. به قرینه منقولات حسن بن فضل طبرسی (۵۴۸ق)، قطب راوندی (۵۷۳ق)، ابن ادریس حلی (۵۹۸ق) در مستطرفات السرائر، ابن طاووس (۶۶۴ق)، محقق حلی (۶۷۶ق) و حسن بن سلیمان حلی (ح ۸۰۱ق) کتاب المشیخه به دست متأخران رسیده و مورد استفاده آنها قرار گرفته بود.^{۶۰}

در آخرین صفحه نسخه النهایه نیز یک حدیث از این کتاب نقل شده است:

من کتاب المشیخه. الحسن بن محبوب، عن عبدالله بن جندب، قال كتبت الى ابي الحسن موسى عليه السلام اسأله عن الرجل يريد ان يجعل اعماله من الصلاة والخير والبر ثلاثاً: ثلث له وثلثين لابويه او يفردهما من اعماله مما يتطوع به بشيء معلوم وان كان احدهما حياً والآخر ميتاً. فكتب لي عليه السلام اما للميت فحسن، واما للحی فلا الا البر والصلة.

در همان صفحات الحاقی پایان نسخه ۱۰ حدیث دیگر بدون ذکر مصدر نقل شده است که ظاهراً^{۶۱} تاي آنها در مجامع حدیثی نقل نشده اند. متن این احادیث چنین است:

۵۹. گ ۱۶۲ پ، ۱۶۴، ۱۶۴ پ. برگ ۱۶۳ بین این اوراق مربوط به متن النهایه است که در صحافی به اشتباه به آخر نسخه منتقل شده است.

۶۰. برای توضیحات بیشتر درباره کتاب و این منقولات رک: «حسن بن محبوب»، ص ۳۱۸-۳۱۹؛ «ابن محبوب»، ص ۵۸۵-۵۸۶؛ کتابخانه ابن طاووس، ص ۴۱۸-۴۱۹.

- عن الصادق عليه السلام: من عرف الحق وأمن به فهو مؤمن، ومن لم يعرف الحق ولم ينكره فهو ضال، ومن جعل الحق باطلاً والباطل حقاً فهو كافر.

- عن اميرالمؤمنين عليه السلام: انا معاشر اهل البيت خُلِقنا الكدَّ والتعب والبلاء والنصب وانما الراحة لغيرنا.

- دخل رجل على الصادق عليه السلام يقال له والله ان لكم الفضل علينا. فقال له: يا ابن رسول الله كيف؟ فقال له: انكم تؤذون عنا ولا تؤذى فيكم.

همچنین باید اشاره کرد یکی از افزوده های کاتب به انتهای نسخه النهایة دعای ختم قرآن از امام سجاد (ع) است. این دعا در حقیقت دعای جهل و دومی صحیفه سجادیه است؛ اما چون کاتب اشاره ای به مصدر دعا نکرده است، مطمئن نیستیم که از آن جا گرفته شده باشد. مخصوصاً که شیخ طوسی هم در مصباح المتعجد همین دعا را نقل کرده^۶ و کاتب هم با آثار شیخ آشنا بوده است.

منابع

- «ابن محبوب»، بخش فقه علوم قرآنی و حدیث، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۴، ۱۳۷۰.
- «بنظی»، احمد پاکتچی، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۲، ص ۹۶-۹۷، ۱۳۶۷.
- التعلیق فی علم الکلام، قطب الدین ابوجعفر محمد بن الحسن المقرئ النیسابوری، التحقیق: محمود یزدی مطلق (الفاضل)، مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۸۵.
- تکملة اهل الأمل، السيد حسن الصدر، تحقیق: حسین علی محفوظ، عبدکرم الدباغ، عدنان الدباغ، بیروت، دارالمؤرخ العربی، ۱۴۲۹ق.
- «پژوهشی در جایگاه کلامی بنظی و منزلت وی نزد امام رضا و امام جواد»، نعمت الله صفری فروشانی و محمدتقی ذاکری، تاریخ اسلام، س ۱۷، ش ۶۵، بهار ۱۳۹۵.
- «حسن بن محبوب»، مجتبی الهی خراسانی، دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۳، ۱۳۸۸.
- الحکایات فی مخالفات المعتزلة من العدلیة والفرق بینهم و بین الشیعة الأمامیة، من امالی الشیخ المفید محمد بن محمد بن النعمان ابن المعلم العکبری البغدادی، عرض وروایة: السيد الشریف المرتضی علی بن الحسن الموسوی البغدادی، تحقیق: السيد محمدرضا الحسینی الجلالی، ضمن سلسله مؤلفات الشیخ المفید، ج ۱۰، قم، دارالمفید، ۱۴۳۱ق.
- «حیة الشیخ الطوسی»، شیخ آقا بزرگ طهرانی، منتشرشده در مقدمه التبیان فی تفسیر القرآن، شیخ الطائفة ابی جعفر محمد بن الحسن الطوسی، بیروت، داراحیاء التراث العربی.
- الخراج والخراج، قطب الدین الراوندی، تحقیق و نشر: مؤسسة الامام المهدي، اشراف: سيد محمدباقر الموحد الابطحي الاصفهانی، قم، ۱۴۰۹ق.
- الذریعة الی تصانیف الشیعة، شیخ آقا بزرگ تهرانی، بیروت، دارالاضواء، بی تا، ج ۲۶.
- رجال النجاشی، ابوالعباس احمد بن علی بن احمد بن العباس النجاشی الاسدی الکوفی، تحقیق: السيد موسی الشیبیری الزنجانی، قم، مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۴۱۸ق.

رؤیت هلال، تهیه و تحقیق: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی مرکز احیاء آثار اسلامی، به کوشش: رضا مختاری و محسن صادقی، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۸.

سلوة الحزین و تحفة العلیل الشهیر بالدعوات، قطب الدین ابی الحسین سعید بن هبة الله الراوندی، تحقیق: عبدالحلیم عوض الحلی، قم، مکتبه العلامة المجلسی، ۱۳۸۵.

شجره طیبه در انساب سلسله سادات علویه رضویه، میرزا محمدباقر الرضوی، تکمله و تصحیح و تهیه مشجرات به سعی و اهتمام: سید محمدتقی مدرس رضوی، بی جا، چاپخانه حیدری، ۱۳۵۲.

شیخ العراقین: الشیخ عبدالحسین الطهرانی الحائری، حامد رضائی، ترجمه: حسن علی حسن مطر، کربلاء، العتبه العباسیه المقدسه قسم شؤون المعارف الاسلامیه والانسانیه، ۱۴۴۰ق.

«شیخ العراقین: الشیخ عبدالحسین بن علی الطهرانی (۱۲۲۵-۱۲۸۶)»، السید حسن علی مطر، تراثنا، س ۳۵، ش ۱۴۰، شوال - ذوالحجه ۱۴۴۰ق.

«العراق»، اسامه ناصر النقشبندی، در المخطوطات الاسلامیه فی العالم، ترجمه و تحقیق: عبدالستار الحلوجی، لندن، مؤسسه الفرقان للتراث الاسلامی، ۱۹۹۷-۲۰۰۲م.

فهرست آثار دست نویس شیخ الطائفة محمد بن حسن طوسی در کتابخانه بزرگ حضرت آیه الله العظمی مرعشی نجفی، میر محمود موسوی، زیر نظر: سید محمود مرعشی نجفی، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۳۹۱.

فهرست میکروفیلم های کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، محمدتقی دانش پژوه، تهران، انتشارات کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد، ۱۳۵۳.

فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی آیه الله گلبایگانی (قم)، علی صدراپی خوبی و ابوالفضل حافظیان بابلی، تهران، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۸.

فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیه الله العظمی نجفی مدظله العالی، سید احمد حسینی، زیر نظر: سید محمود مرعشی، قم، چاپ خیام، ۱۳۶۰.

فهرست نسخه های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ج ۱۶، محمدتقی دانش پژوه، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۵۷.

فهرست نسخه های خطی کتابخانه و مرکز اسناد آستان محمد هلال بن علی بن ابی طالب علیهم السلام، سید جعفر حسینی اشکوری، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وابسته به سازمان اوقاف و امور خیریه، ۱۳۹۴.

الفهرست، شیخ الطائفة ابی جعفر محمد بن الحسن الطوسی، تحقیق: جواد القیومی، قم، مؤسسه نشر الفقه، ۱۴۲۲ق.

الفهرست، للشیخ منتجب الدین علی بن بابویه الرازی، تحقیق و مقدمه از: سید جلال الدین محدث ارموی، به کوشش: محمد سمایی حائری، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۳۶۶.

قصص الانبیاء الحاوی لاحادیث کتاب النبوة للشیخ الصدوق ابی جعفر محمد بن علی ابن بابویه القمی، قطب الدین ابی الحسین سعید بن هبة الله الراوندی، تحقیق: عبدالحلیم عوض الحلی، قم، مکتبه العلامة المجلسی، ۱۳۸۸.

کتاب السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، ابی عبدالله محمد بن احمد بن ادريس الحلی، تحقیق و تقدیم: السید محمد مهدی الیسد حسن الموسوی الخرسان، قم، دلیل ما، ۱۳۸۷.

«کتاب المبسوط فی الفقه للشیخ الطائفة محمد بن الحسن الطوسی (ت ۴۶۰): دراسة عن بعض نفائس مکتبه آیه الله الحکیم العامه فی النجف الاشرف». محمد لطف زاده، تراثنا، س ۳۷، ش ۱۴۷، ربیع الآخرة - جمادی الآخرة ۱۴۴۲ق.

کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او، اتان کلبرگ، ترجمه: سید علی قرائی و رسول جعفریان، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۳۷۱.

«کتابخانه جعفریه در مدرسه هندی در کربلا»، محمدتقی دانش پژوه، در نشریه نسخه های خطی: نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، زیر نظر: محمدتقی دانش پژوه و ایرج افشار، دفتر پنجم، ۱۳۴۶.

الکرام البررة فی القرن الثالث بعد العشرة، آغا بزرگ الطهرانی، مشهد، دارالمرتضی للنشر، ۱۴۰۴ق.

لب اللباب، ابی الحسین قطب الدین الراوندی، حقه وعلق علیه: السيد حسين الجعفرى الزنجاني، قم، انتشارات آل عبا، ۱۴۳۱ق.

مختصر جغرافیای کاشان، عبدالحسین سپهر، به کوشش ایرج افشار، فرهنگ ایران زمین، ش ۲۲، ۱۳۵۵.
مخطوطات کربلاء، سلمان هادی الطعمة، نجف، مطبعة الآداب، ۱۳۹۳ق.
مخطوطات کربلاء، اعداد: سلمان هادی آل طعمة، تهران، مكتبة متحف و مركز وثائق مجلس الشورى الاسلامی، ۱۴۲۳ق.
مخطوطات کربلاء، الجزء الرابع: مخطوطات مكتبة الروضة الحسينية المقدسة، سلمان هادی آل طعمة، قم، كتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران، ۱۳۹۲.

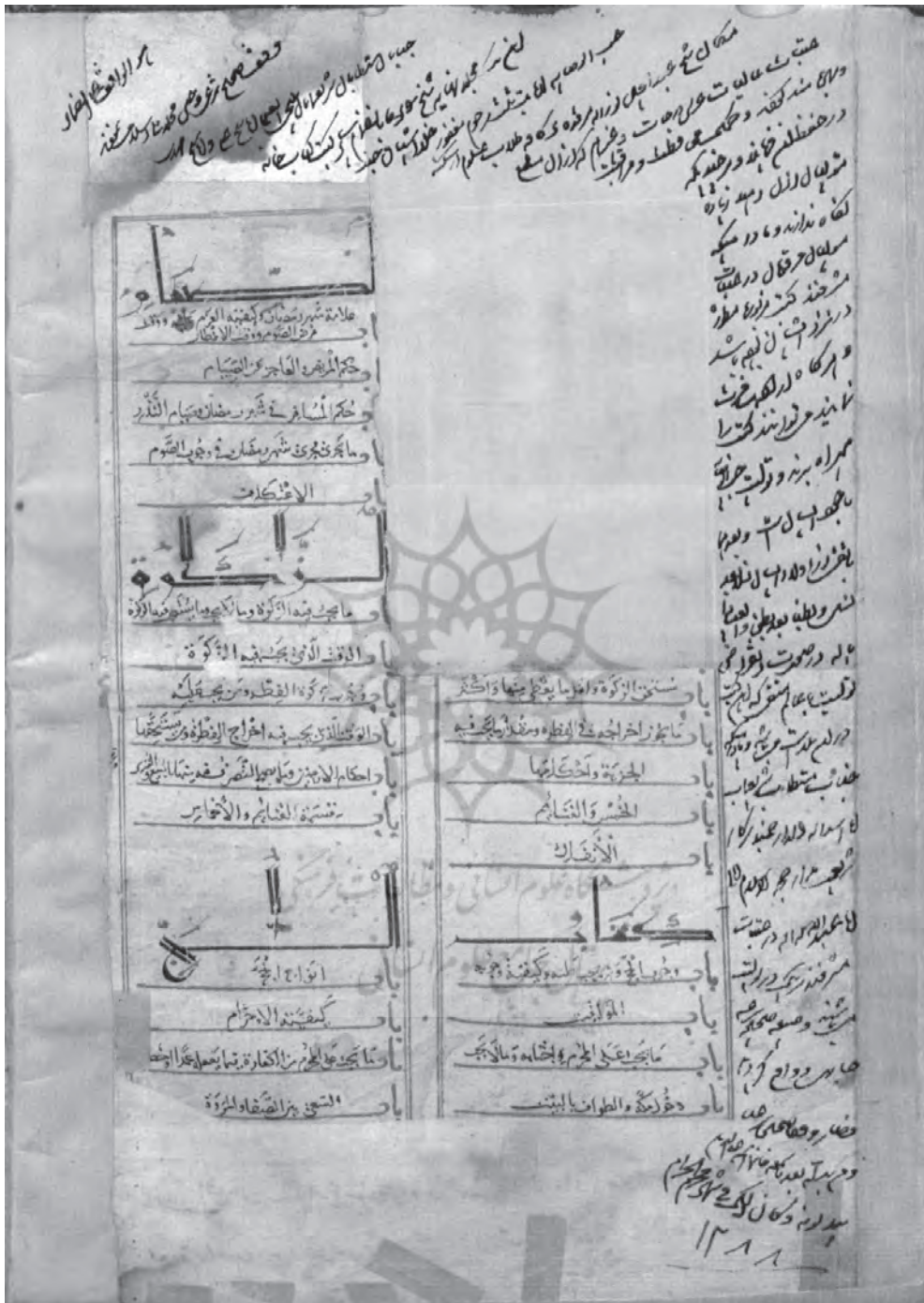
«المدرسة الهندية الكبرى في كربلاء وأثرها العلمي والثقافي (۱۲۷۰-۱۴۱۱هـ/۱۸۵۴-۱۹۹۱م) (دراسة تاريخية)»، أحمد باسم حسن الأسدي، تراث کربلاء، س ۶، ش ۲۲، ربيع الاول ۱۴۴۱ق.
المسائل المصرية، المحقق الحلی ابی القاسم نجم الدین جعفر بن الحسن، در الرسائل التسع، تحقيق: رضا الاستادی، قم، كتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۱۳ق.

مصباح المتجهد و سلاح المتعبد، ابی جعفر محمد بن الحسن بن الطوسی، بیروت، مؤسسة فقه الشيعة، ۱۴۱۱ق.
«نسخ خطی کتابخانه آية الله مرعشی (قم)»، محمدتقی دانش پزوه، در نشریه نسخه های خطی: نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، زیر نظر: محمدتقی دانش پزوه و ایرج افشار، دفتر ششم، ۱۳۴۸.
نگاهی به نسخه های خطی کتابخانه عمومی ساری و تنکابن، محمود یزدی مطلق (فاضل)، با همکاری زین العابدین درگاهی، تهران، رسانش، ۱۳۸۳.

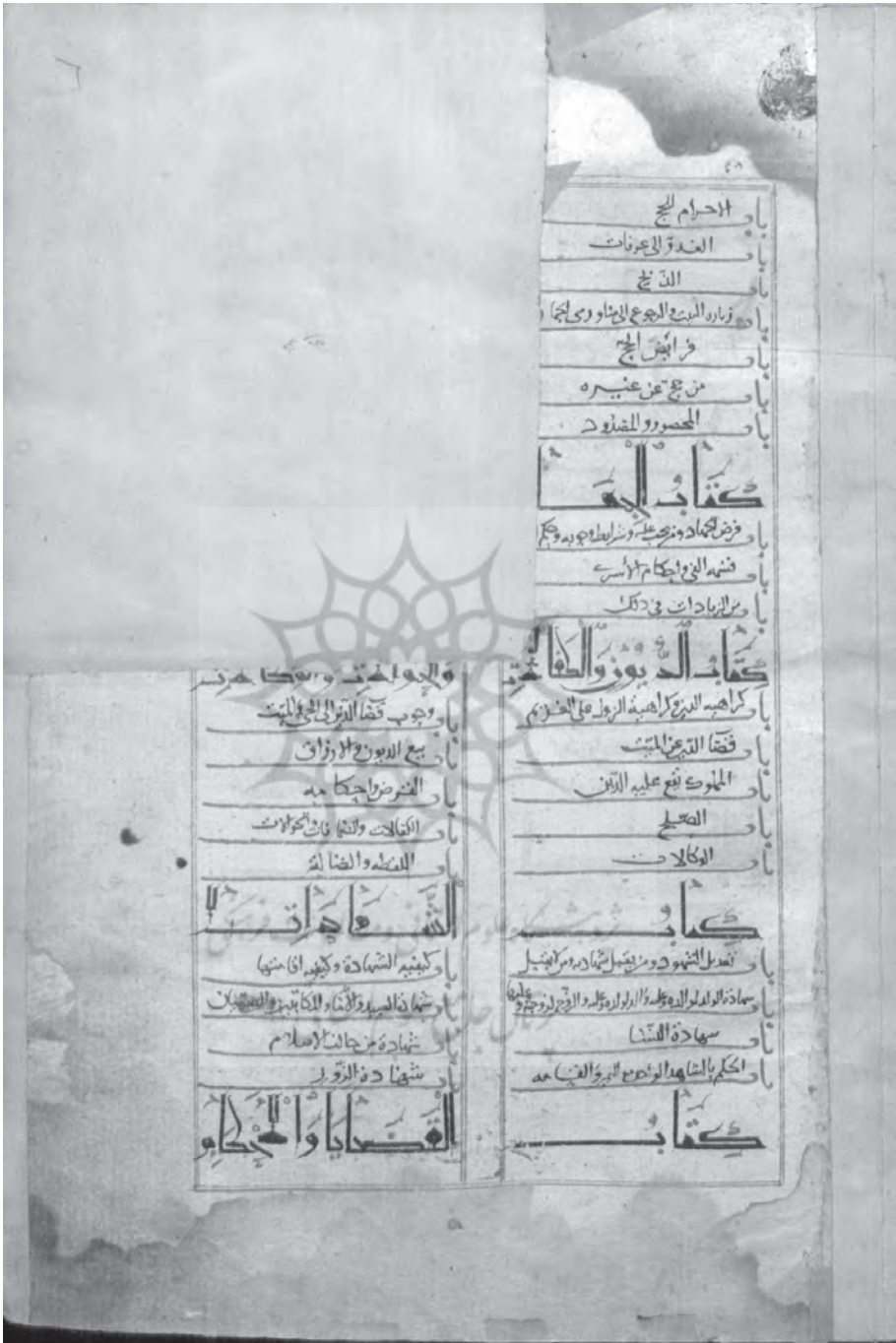
النهاية في مجرد الفقه والفتاوى، با ترجمه فارسی آن، ابی جعفر محمد بن الحسن بن علی الطوسی، به کوشش: محمدتقی دانش پزوه، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۲.

النهاية ونكتها، تأليف: شيخ الطائفة الطوسي والمحقق الاولي الحلی، تحقيق ونشر: مؤسسة النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسين بقم المقدسة، قم، ۱۴۱۲ق.

«نهج البلاغة عبر القرون (۷)»، السيد عبدالعزیز الطباطبائي، تراث، س ۱۰، ش ۳۷-۳۸، محرم - جمادی الآخرة ۱۴۱۵ق.

النهائية في مجرد الفقه والفتاوى، تأليف شيخ طوسي، به خط ابوالحسن علي بن ابراهيم بن حسن بن موسى فراهاني، آغاز جیب ۵۹۱ق، کتابخانه جعفری در مدرسه هندی شهر کربلا، ش ۷۲، برگي از فهرست کتاب و وقفنامه ورثه سيدالعراقين در حاشيه، گ. پ. ۴.

همان نسخه، بخشی از فهرست کتاب، برگ ۶۰.

همان نسخه، آغاز کتاب الصلاة، برگ ۱۷ پ.

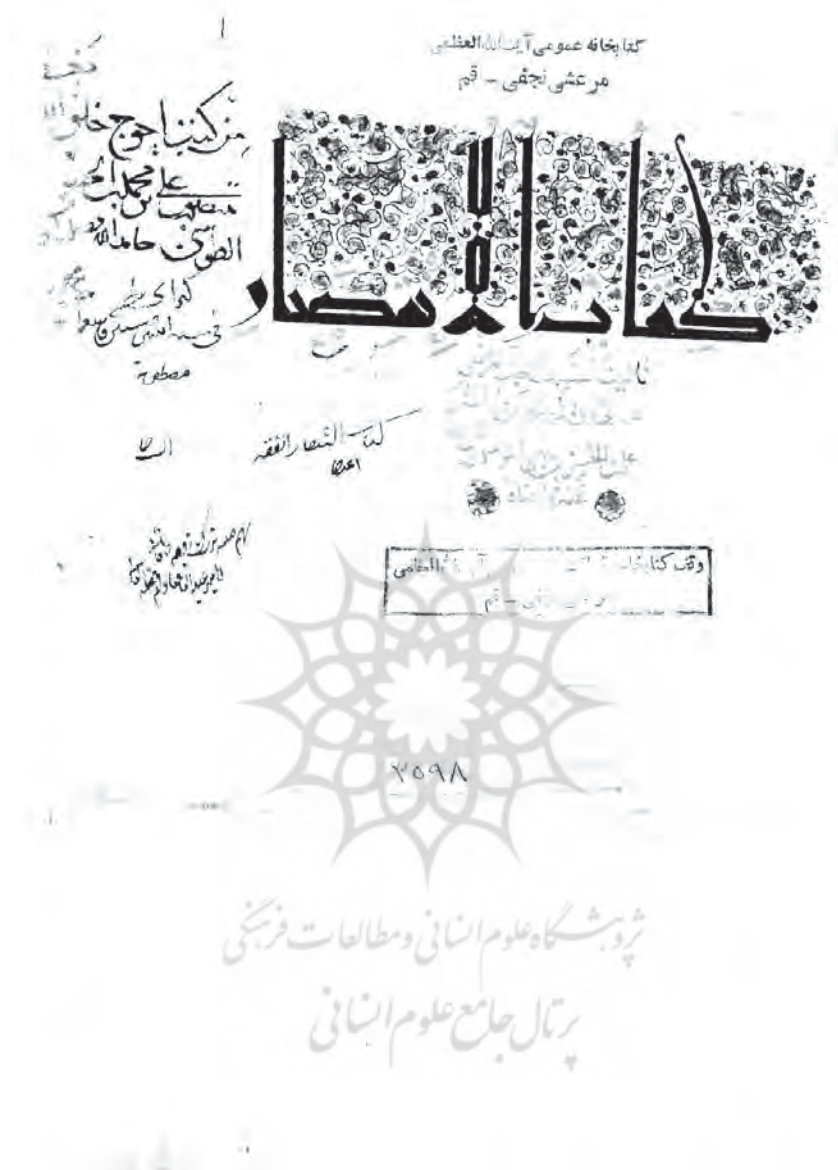
و من قرءه عظم بعبارة و شاة او بغيره و ما اشبه ذلك كان عليه آفة وهو فضل ما بين
 بينه وبينها و معناه و ليس له جارية احد فبسته و تسلمه الى الجاني عليه كما ذكرنا
 ذلك في الكتاب الثامن و وضع أمير المؤمنين عليه السلام في بعض من بعده من عقول اهلهم
 بله فخطي التي يبر فوقع فيها فاندق ان عن الشراكة و الثلثة ان يتوالة التي
 في نفسه لانه حووظ و ضيعه عليه الباقون بترك عقابهم اياه و في غير الميمية اذا
 فبسته و وقع فيهما على ما كانت به الآثار و اذا اجئت بميمية الانسان على غيره
 جناية او على نفسه فان كانت الجناية بغيره و وقع منه يله حفظها او بغيره
 في استعجالها كان ضاربا للجناية كما انما كان و ان كان بغيره ذلك لم يكن عليه
 ضمان في ذلك جناية عن الانسان على ذم غيره فانه ان كان ترك حفظها
 ليلاحق و كحل على ذم غيره فاكلته اذا قصدت فهو ضامن لذلك و ان كان
 افسا لخاله بما اذم غيره بتركه فليس عليه ضمان و ذلك ان على صاحب
 الذم مع ضمانه و حفظه بما اذم و على صاحب الذم حفظا لئلا يتركه و ان
 على ضمانه الملاءمة التي لا يجوز فلها مثل العود و الظن بغيره و ما اشبه ذلك
 لم يكن عليه ضمان بل ان التمسك على ذم غيره كان عليه ضمانه فان ائلفه غيره
 و كان قد ائلفه لم يكن عليه ضمان على كاله

ثم الجاه

يقول الله و حسن ثوابه
 و كتب صاحب العبد الضعيف ابو الحسن محمد بن ابراهيم الخواري
 الفراهاني و فرغ من كتابه سنة ثمان و ثمانين و شهر ربيع الاخر سنة احدى
 و تسعين و خمسين هـ حامدا لله تعالى و مصليا على النبي محمد المصطفى
 و عترته الطيبين الطاهرين عفو الله له و لوالديه و المؤمنين و المؤمنات
 و لم ينظر فيه و دعاه الله بفضله و سعده لطفه و جماله فانه
 الحمد لله العالما بسترته و عبادته على سيد المرسلين محمد و آل الطاهر
 و حسبنا الله و نعم المعين

الاشي وجدناكم سببا يرفقا الاربعين و خسا ولا غا طير الارث و تنا ولا ينادكم الا صورياتنا
 اعلم من نزع الاديين كتم ما في اله طه و يا سبنا

عنه
 محمد بن ابراهيم الخواري
 الفراهاني
 سنة ثمان و ثمانين و خمسين هـ

سنة الاله

الحمد لله على ما ليس من حق من حق وصير فضلنا على سبيل ما وجدناه من جلاله وابعاد فضلاله
 وجماله وصلواته على خير الانبياء واصفيهم واكملهم سيدنا محمد وعلى الاكابر المعالم
 من اهله الذين سلكوا منهاجها واشعروا حاجتها وحفظوا مثل تشديدهم النجيب شريفة
 وبعينوا بحملها ونسروا مشكلها وانما موادها عامها وجزئها امرا ماما وسلامه وحنانها
 انما بعد باقي مشتتات رتبة الحفرة السابعة الوزير العبدية ادم بعد سلطانها
 واعلانها من انما كانا من ان المسائل العقيمة التي تنبع من كل الشيعة الانامية و
 ادعى عليهم مخالفة الاجماع والذوات التي فيها الشيعة غيرهم من العلماء والفقهاء المتقدمين
 والمتأخرين وما ليس لهم فيه موافق غيرهم عليه من الادلة الواضحة والحق الواضح ما
 يعني عن مخالفتها في كل ما لا يوجب مخالفة لنا امير ذلك واصفاً وانما الشيعة
 المعتزلة فيه وهذا انما استدل بذلك معناه من الارجاس والاختصاص والاشكال
 خارجاً عن اهل البيت الى الاملا واصحابه وما لا يوجب الا باله عليه فوكلف به استغنى وانقضت
 ومما يجب تدبيره فهو الاصل الذي عليه يتفرع ما نحن بسبيله ومثله يتشعب في الشافعية
 انما تحبب المذهب الذي لا بد عليه ولا حجة لقائله فيه فان الباطل هو الخارج من الحجج
 والبراهين البرية من الالاحاد فانما عليه دليله بوضوحه وجماله فهو الحق الذي لا يفتقر
 الى حجة فيه وقله عند القائلين بما لا يتبعه الا قول الاتقاد عليه ذكره عند العارفين اليه
 وما يقبله الله اهل المذهب غير ذلك من حجة وخبره المعامله له اليه لا عن طريقه
 او خالفه على انه لا احد من علماء الامصار والادوية اذهب الى مذهب غيرهما في القوة
 حكم على طائفتنا كيف حازت الشافعية على السعة بللا هسان التي تزدوا بها ولم يتبع على كل فن كان بينه
 والشافعي وما كثر عن رفاهم بالمذهب التي تزدوا بها وكل لغتها على خلافه
 فيها وما الفرق بين ما تزدت به الشيعة من المذاهب التي لا موافق لهم فيها و
 بين ما تزد به ابو حنيفة او الشافعي من المذاهب التي لا موافق له فيها كما تنان بالوا
 الفرق بين الامر من ان كل مذهب تزد به ابو حنيفة فله موافق من قضاة
 اهل الكوفة ومن السلف المتقدم وكذلك ما تزد به الشافعي لانه موافق من اهل
 الحجاز ومن السلف وليس كذلك الشيعة فليس ليس كل مذهب تزد به ابو حنيفة او
 الشافعي نعم ان اهل الكوفة او اهل الحجاز او السلف قائلون به وان ادعى ذلك دون اهل
 سلم سلم غير شافعي فيه والشيعة ايضا يدعي وتزوي ان مذهبها التي تزدت بها هي

سنة الاله

۳۵۶

كما يخافه مجموعي آيت الله العظمي

هو عتيق نجفي - قم

ملازم

القول علی خبر بزوبه شهر بن جو شیب عن عبد الرحمن بن عثمان عن عمرو بن خارجة عن النبي
 عليه السلام انه قال لا يجوز لوارث وصية وعلى خبر بزوبه اسمعيل بن عمار عن شريح بن مسلم
 عن ابن ابي عمير قال سمعت النبي عليه السلام يقول في خطبته عام حجة الوداع الا
 ان الله قد اعطى كل ذك حقه فلا وصية لوارث وعلى خبر بزوبه اسمعيل بن ابراهيم
 المروزي عن سفيان بن عيينة عن عمرو بن دينار عن جابر بن عبد الله عن النبي عليه السلام
 قال لا وصية لوارث اما خبر شهر بن حوشب فهو عند نقاد الحديث مضعف كذا ثبت
 ومع ذلك فانه تفرد به عن عبد الرحمن بن عثمان وتفرد به عبد الرحمن بن عمرو بن خارجة
 وليس لعمرو بن خارجة عن النبي عليه السلام الا هذا الحديث ومن البعيد ان يخطب النبي عليه السلام
 في المدينة لانه لا وصية لوارث فلا يزوبه عنه المطعون به من صحابته بزوبه اعراض
 مجهول وهو عمرو بن خارجة ثم لا يزوبه عمرو ولا عبد الرحمن ولا يزوبه عن عبد الرحمن
 الا شهر بن حوشب وهو ضعيف منهم عند جميع الرواة اما حديث ابن ابي عمير فلا يثبت
 وهو من سبلان الذي رواه عنه شريح بن مسلم وهو لم يلق ابا امامة ورواه عن شريح
 اسمعيل بن عمار وهو ضعيف وحديث عمرو بن شعيب ايضا مرسل عن عمرو ضعيف
 لا يثبت حديثه وحديث جابر بن عبد الله ابو موسى المدوني وهو ضعيف منهم في الحديث
 وجميعهم رواه عن عمرو بن دينار لم يذكره جابرا ولم يثبتوه وما دون عن ابن عمار لا يثبت
 له عند الحفاظ ورواية حجاج بن محمد عن ابن جريج عن عطاء الخراساني وعطاء الخراساني
 ضعيف ولم يلق ابن عمار واما ارسلة عنه ورواها عن بعض الخلفاء بان الوصية للوارث
 اشارة لبعضهم على بعض ذلك مما يكسب العداوة والبغضاء بين الاقارب ويدعو الى عقوق
 الموصي وقطعة الرجم وهذا ضعيف جدا لانه ان منع من الوصية لاقارب ما ذكره منع
 من تعذيب بعضهم على بعض الحياة بالبر والاحسان لان ذلك يدعو الى الحسد والعداوة
 ولا خلاف في جواز ذلك الا ان نتم الكتاب والمحدثين في العالمين والصلوة على خير

خلقهم محمد والله الطاهر

وقد عرفت خبره ابو الحسن علي بن ابراهيم بن الحسن بن موسى الفراهاني
 يوم الثلث الخامس والعشرون من ذي القعدة سنة احدى وتسعين
 وحمس مئة ثمانين سنة تعالي في طلب الثواب ببلدة قاسان فزاره بياض
 ولان وكتب بخطه حامدا ومصليا وحسنا سنة ونعم الوكيل

۳۵۹۸

وقد كُتِبَ بِخَاتَمِ الرَّسْمِ وَوَسَّيْتُ الْعَلَمِي
 مَرْعَشِي نَجْفِي - قَم